

Г. Г. ЯКОВЕНКО, канд. іст. наук, доцент, ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Харків

СТАН ДОМАШНЬОЇ ОСВІТИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається стан розповсюдження домашньої освіти серед дворянства та інших верств населення; участь дворянства та представників інших станів у такого виду педагогічній діяльності; відомості про наявність домашньої освіти у окремих осіб, а також про учителів, що надавали освітні послуги. У статті розглядається професійна підготовка домашніх учителів у середніх навчальних закладах (переважно жіночих); освітньо-організаційна діяльність домашніх учителів по створенню початкових навчальних закладів.

Ключові слова: домашня освіта, домашні учителі, педагогіка, професія, Чернігівщина.

Вступ. Історія домашньої освіти безпосередньо пов'язана з історією дворянства. Саме цей стан був зацікавлений у її поширенні. Діти з дворянських родин потребували домашнього навчання, та саме з дворянства рекрутувалися домашні учителі. Якими були регіональні особливості домашнього навчання та які чинники впливали на стан домашньої освіти? Основною складовою об'єктивної характеристики стану домашньої освіти є поширення домашнього навчання у дворянському середовищі.

Історія домашньої освіти на Чернігівщині не знайшла свого висвітлення в науковій літературі. Для написання статті були використані статистичні, діловодні, мемуарні та особисті джерела. До групи статистичних джерел відносяться календарі та пам'ятна книга по Київському навчальному округу [1-9; 10]. Тут містяться списки учителів та наведено дані про тривалість їх загального трудового стажу. Мемуарні джерела представлені роботами Г. О. Милорадовича про свій рід та рід Кочубеїв, а також спогадами невідомої авторки – П. Л-вої – про родину нащадків Пилипа Васильовича Борзаковського, улюбленця гетьмана Павла Полуботка, за сімейними переказами – його рідного племінника [12; 11; 13]. Групу діловодних джерел склали заяви представників різних станів із проханням про працевлаштування та одержання свідоцтва домашнього учителя. Особисті джерела представлені документами з фонду М. І. Сілакова, поміщика Городнянського повіту, дворянина та почесного мирового судді. Наведені в них факти характеризують освітні стратегії місцевого дворянства. Наприклад, це прохання самого господаря про зарахування його дочки до Московського інституту шляхетних дівчат, а також свідоцтво домашньої учительки, доньки чиновника – Параскевії Паперної. До цієї групи джерел можна віднести також біобібліографічний довідник, опублікований Чернігівським обласним державним архівом, що містить біографічні дані губернаторів та віце-губернаторів Чернігівської губернії [14].

Отже, основою для характеристики стану домашньої освіти на Чернігівщині став комплекс джерел, який надав різнобічну інформацію щодо розвитку цього освітнього напрямку. У наявних джерелах наводяться відомості про найбільш

значущі постаті домашніх учителів – іноземців та відомих своєю попередньою діяльністю вихователів.

Мета статті полягає у висвітленні стану домашньої освіти на Чернігівщині, ступені розповсюдження домашньої освіти серед дворянства та інших верств населення, а також участі дворянства та представників інших станів у такого виду педагогічній діяльності.

Виклад основного матеріалу. На прикладах із біографій відомих представників чернігівського дворянства можна прослідкувати місце домашньої освіти у їх житті. У роботах дослідника Г. О. Милорадовича, присвячених історії цього відомого дворянського роду, наводяться окремі факти про домашнє навчання його представників. Автор підкреслив обов'язковість домашньої освіти у дворянському середовищі. Наприклад, він повідомив, що Г. П. Милорадович народився у Чернігові та походив із багатой та найвідомішої родини, початкову освіту, у відповідності до свого соціального стану, одержав вдома [12, с. 15]. Її рівень був цілком достатній для продовження навчання в Геттінгенському університеті.

Дуже мало збереглося відомостей про домашніх учителів у родинах чернігівських дворян. Про одного учителя, І. Л. Михайловського-Данілевського, повідомив Г. О. Милорадович у своєму родоводі [12, с. 14]. Разом із двоюрідним братом Михайлом Андрійовичем Григорій Петрович зростав під керівництвом свого вихователя [12, с. 15]. До вступу на цю посаду Іван Лук'янович тривалий час опікувався старшим поколінням, їх батьками – Петром та Андрієм Милорадовичами.

Учитель продовжував опікуватися вихованцями в дорослому віці. Він був добре освічений, знав мови, бо супроводжував їх у подорожі за кордон. Кваліфікований вихователь мешкав у сім'ї нарівні із іншими її членами та мав статус вищий за прислугу.

Наступна робота Г. О. Милорадовича присвячена А. В. Кочубею та містить інформацію про одного учителя [11]. Предводитель повітового дворянства Василь Васильович Кочубей потребував гувернера для своїх синів – молодшого, Аркадія, десяти років, та старшого, Олександра (вік невідомий). Сім'я мешкала у селі Ярославці Кролевецького повіту. Двоюрідний брат В. В. Кочубея, Віктор Павлович Кочубей, прислав гувернера із Санкт-Петербурга [11, с. 3]. Це був абат Фроман, представник католицького духовництва. Він мешкав у сім'ї Кочубеїв з 1799 р. до 1802 р. Останнього року Аркадія Васильовича відвезли до Петербурга та помістили у відомий тодішній пансіон абата Ніколя, куди вступив на посаду гувернера і сам Фроман [11, с. 3]. Гувернер виконував свої обов'язки, знаходячись біля вихованця у престижному навчальному закладі. Він продовжував бути наставником цих дітей у старшому віці.

Фромана, як іноземця і носія мови, представника іншого віросповідання, запросили до хлопчика, коли тому виповнилося десять років. Можна припустити, що у дитини була вже на той час початкова освіта.

Є свідчення про наявність домашньої освіти в іншого представника роду Кочубеїв, губерньського секретаря Михайла Миколайовича Кочубея. Він виконував

обов'язки почесного наглядача Борзненського двокласного міського училища [10, с. 40]. У мемуарах про родину Кочубеїв є згадка про одну із нянь, яка була уже старенькою [13, с.24].

Серед осіб такого високого рангу, як чернігівські губернатори та віце-губернатори, домашню освіту мали П. Д. Бекетов та князь А. О. Лівен [14, с. 35, 87]. Обидва високопосадовці спочатку одержали освіту у домі своїх батьків, причому А. О. Лівен у подальшому закінчив Московський університет та зробив блискучу службову кар'єру. Навчався у домі своїх батьків С. П. Голіцин, однокласник М. Ю. Лермонтова [14, с. 53].

У родинях дрібномаєткового дворянства також служили домашні учителі, які перебували у статусі родичів. Наприклад, у родині Луки Андрійовича Борзаковського (с. Некрасове Глухівського повіту) у двох його дітей була молода наставниця, сирота, випускниця Московського Виховного будинку, Марфа Сергіївна [13, с. 2-3]. Вона разом із племінницею господаря, Надією, виховувала двох дітей: навчила їх добре писати, читати, говорити літературною мовою, добре танцювати, займатися ручною працею та господарством [13, с. 3]. Про подальшу долю Марфи Сергіївни відомо, що до самої смерті у 1850 р. вона залишалась у цій родині. Розповідь авторки мемуарів розпочинається з 1814. Діловодні джерела свідчать про масовість розповсюдження домашньої освіти і надають можливість провести історичну реконструкцію щодо стану домашнього навчання. Про поширення та затребуваність праці домашніх учителів серед дворянства свідчить документ, у якому наведено списки учителів, що працювали у Чернігівській губернії.

Міністерство народної освіти від попечителя Київського навчального округу 18 березня 1837 р. повідомило про розсилання 18 екземплярів друкованого списку осіб, які відомі училищному керівництву як ті, що мають право займатися приватним навчанням [15]. Такі ж списки відправлені Чернігівському цивільному губернатору. Документ «Відомість про осіб, що мають право навчати дітей у приватних будинках» (документ складається з трьох частин) має особливу цінність, бо є офіційним списком та містить особисті дані про домашніх учителів, що працювали у місті та в губернії у 1837 – 1838 роках.

У першій частині списку міститься інформація про осіб, які одержали свідоцтво на звання домашнього наставника, учителя та учительки. Домашній наставник лише один – старший учитель Новгород-Сіверської гімназії Матвій Доморадзький [15, арк. 24]. Одержання такого звання свідчить про наявність у нього вищої освіти. Звання домашнього учителя одержали 8 чоловіків та 5 жінок. Серед усіх: дворян – 7, іноземців – 3, представниць сімей нижчих військових чинів та прислуги – 3, міщан – 1. Із наведених даних видно, що в одержанні роботи були зацікавлені переважно чоловіки. Представники дворянського стану разом із чоловіками з бідних верств населення вважали для себе перспективною освітню діяльність.

Друга частина документу містить список із 74 осіб, що мали право на навчання читання, письму та арифметиці [15, арк. 27 – 27 зв.]. Із усієї кількості учителів чоловіки становили – 58 осіб – 78%, жінки – 16 – 22 %. За соціальним походженням

дворянство складало – 51%, представники інших верств населення – 41%: із військового стану – 3, міщан – 6, однодворців – 2, вільновідпущених – 1, козаків – 4, із купецького та духовного стану – по 1 [15, арк. 24 – 28].

Громадянство і соціальний стан у списках не розрізнялося, зазначалася лише одна належність. У документі об'єднані соціальне та національне походження, лише у однієї особи зазначено – «уродженець Царства Польського» [15, арк. 27 зв.]. Прізвища чоловіків-дворян мають закінчення «ський», що може свідчити про їх неросійське походження, але серед представників нижчих станів зустрічаються російські прізвища. Жінки-дворянки мають прізвища, що вказують на їх іноземне походження. Жінок із російськими прізвищами у списку немає. У списку є іноземці. Їх кількість складала 15 осіб [15, арк. 28].

До видання Положення 1834 р. (відомості про це містяться у третій частині документу) викладацькою діяльністю займалося 18 осіб [15, арк. 28]. Це дуже мало для великого міста, з огляду на те, що тільки записані у списку мали право працювати у приватних будинках. Серед усіх осіб – іноземців – 3, почесних громадян – 2, представників дворянства – 10 [15, арк. 28]. Про чотирьох осіб не вказано ніяких додаткових даних. Жінок у цьому списку немає.

Узагальнивши наявні дані, видно, що усього станом на 1837-1838 роки дозвіл на заняття у приватних будинках мали 106 осіб [15, арк. 24 – 28]. Особи, що не входили до даного списку, не мали права працювати у приватних будинках. Це свідчить про постійну потребу у праці домашніх учителів та обмеженість у пропозиції цієї освітньої послуги. Представники дворянського стану, маючи відповідний рівень освіти та офіційний дозвіл на проведення домашніх занять, склали більшість серед домашніх учителів. Скрутне матеріальне становище дворянства спонукало їх до пошуків додаткового або постійного прибутку, бо більшість з них були власниками дрібних маєтків. Серед домашніх учителів переважали чоловіки дворянського походження.

Про потребу дворян у пошуках роботи свідчать заяви із проханням про надання дозволу про одержання свідоцтва домашнього учителя. Колишній учень 4 класу Чернігівської губернської гімназії дворянин Євсей Пилипович Шидловський у 1837 р. не зміг продовжувати навчання з причини матеріальної неспроможності [16, арк.1]. Він звернувся до дирекції гімназії з проханням надати дозвіл про викладання російської мови та арифметики у приватних будинках. Слід зазначити, що адміністрація не зволікала з наданням документу, бо уся справа з надання дозволу відбувалася у короткий термін – з 22 січня до 4 березня 1838 р. Прискорене вирішення питання свідчить про сприятливе ставлення дирекції гімназії до видання дозволу. Очікування офіційного свідоцтва зайняло б більше часу, а дозвіл дав можливість негайно приступити до роботи.

За цей час Є. П. Шидловський склав іспити з предметів та за умови систематичного звітування про свою діяльність, а також при зміні місця роботи, він розпочав навчати дітей у будинку поміщика Рашевського та інших родин.

Збіднілий дворянин використав домашнє навчання як засіб забезпечення своїх життєвих потреб.

Подібний випадок відбувся із Олексієм Бубликовим, колишнім учителем історичних наук, який працював у Борзненському повітовому училищі більше семи років [17, арк. 1]. Тимчасово перебуваючи без роботи, до вступу на державну службу, він порушив клопотання про одержання офіційного дозволу на право викладання історії та російської мови у приватних будинках. Попит на працю домашнього учителя був досить активним. Учитель Олексій Бубликов навчав дітей місцевого почмейстера та повітового казначея [17, арк. 5]. Постійну роботу домашній учитель знайшов у Сосницькому повіті, у містечку Синявка у родині підпоручика Якова Юнецького [17, арк. 5].

Для дворян заняття домашнім навчанням було звичною діяльністю. Пошукачами дозволу на роботу домашнього учителя були також і міщани. Міщанин м. Мглина Федір Данилович Тупатілов, який був випускником Мглинського повітового училища, виявив бажання виконувати обов'язки приватного домашнього учителя для викладання російської мови, читання, письма, арифметики [18, арк. 1]. Штатний наглядач повітового училища Петро Соколович висловив своє невдоволення такому прагненню, бо вважав, що це буде підривати авторитет навчального закладу. П. Соколович був переконаний, що спосіб життя у колі лакеїв, серед яких виховувався Ф. Д. Тупатілов, не гарантує позитивні якості та поведінку, не може бути запорукою високих моральних якостей [18, арк. 6]. Цей факт свідчить про наявність станових упереджень. Серед дворянства, на думку П. Соколовича, вважалося неприпустимим навчати своїх дітей разом із дітьми податних станів [18, арк. 6]. У повітовому та парафіяльному училищах більша половина учнів була дворянського походження.

Ф. Д. Тупатілову запропонували скласти іспити на звання учителя парафіяльного училища [18, арк. 9]. Походження із нижчого соціального стану створило йому перешкоди на шляху до одержання права бути домашнім учителем. Долю вирішив лист від Чернігівського цивільного губернатора, який посилався на доповідну записку Мглинського городничого із свідченням про зразковий спосіб життя і поведінку [18, арк. 12]. Цей відгук мав вирішальне значення у справі. Із чернігівської гімназії Ф. Д. Тупатілов одержав свідоцтво про право займатися домашнім навчанням [18, арк. 18]. Його прізвище знаходилося серед інших домашніх учителів в у другій частині уже згаданого списку [15, арк. 27 зв.].

У особистому фонді дворянина, почесного мирового судді, поміщика Городнянського повіту, Миколи Івановича Сілакова знаходяться цінні документи, що свідчать про стан домашньої освіти на Чернігівщині. Дівчата із бідних родин чиновників використовували можливість одержати педагогічну освіту. У 1883 р. дочка чиновника Параскевія Паперна витримала іспити у педагогічній раді Городницького двохкласного училища та одержала звання приватної початкової учительки [19, арк. 1].

Микола Іванович Сілаков за недостатністю коштів хотів дати освіту усім своїм дочкам. Станом на 1901-1911 роки дві дочки уже виховувалися у Московському

інституті шляхетних дівчат [20, арк. 2]. М. І. Сілаков порушив клопотання про навчання ще однієї дочки. Документи свідчать, що Сілакова Анна закінчила курс загальних семи класів у Московському Єлизаветинському інституті, одержала атестат, який надавав право мати свідоцтво домашньої наставниці, що свідчить про відмінні успіхи дівчини у навчанні [20, арк. 3].

Поширенню домашньої освіти сприяла діяльність жіночих гімназій. До вступу у ці середні навчальні заклади потрібна була попередня підготовка, наприклад, обов'язкове знання французької та німецької мов. Крім того, жіночі гімназії із додатковим педагогічним класом надавали можливість одержати початкову педагогічну освіту, що надавала право займатись приватним навчанням.

Чернігівська жіноча гімназія (1865), перетворена у 1871 р. у семикласну жіночу гімназію [10, с. 4]. У 1877 р. було відкрито VIII додатковий клас, у якому станом на 1897 р. навчалось 29 вихованок [10, с. 5]. Обов'язки начальниці у 1888 р. виконувала домашня наставниця Марія Іванівна Мау [1, с. 329], учителька французької мови. Із 31 березня 1894 р., маючи стаж 13 років, її змінила на посаді учителька французької мови Варвара Олександрівна Татіщева. Вона закінчила Санкт-Петербурзький Павлівський інститут, до роботи приступила з 1 травня 1881 р. [10, с. 5]. Російську мову і педагогіку викладав Петро Іванович Адвокатов, кандидат богослів'я, випускник Санкт-Петербурзької Духовної академії [10, с.6]. У 1914 р. педагогіку викладала Олександра Семенівна Секалова [9, с.31].

У таблиці 1 наведено список викладачів гімназії з 1888 до 1914 рр. та визначено стаж роботи у цьому навчальному закладі з метою виявлення ступеню плинності кадрів серед домашніх учителів, що працювали у державних установах. Аналізуючи статистичні джерела, стало можливим виявити їх кваліфікаційний рівень «домашня наставниця» або «домашня вчителька». Можна припустити, що усі вони мали ці звання, але у наявних документах такі дані не вказані.

Таблиця 1. Список особового складу Чернігівської жіночої гімназії станом на 1888 – 1914 рр. [1 -9].

Прізвище, ім'я, по-батькові	Кваліф. рівень	Предмет	1888	1890	1891	1892	1894	1896	1911	1914
Муравська В.А. (Адвокатова)	Дом. наст.	Рос.мов	+	+	+	+	+	+	+	-
Проценко К.Ф.	Дом.уч	Ариф.	+	+	+	+	+	-	-	-
Рклицька Ю.І.	Дом.уч	Геогр.	+	+	+	+	+	+	-	-
Краунінг Е.Я.	Дом.уч	Нім.мова	+	+	+	+	+	+	-	-
Профен А.К.	Дом.уч	Нім.мова	+	+	+	+	+	+	-	-
Лавровська К.І.		Ручна пр.	+	+	+	+	+	+	-	-

Галлина М.К.			+	-	-	-	-	-	-	-	-
Данилова С.Т. (Войнович)	-	Виховат.	+	+	+	-	-	-	-	-	-
Паррот А.Ф.	Дом.уч	Виховат.	+	+	+	+	+	+	-	-	-
Грабовська З.Н.	Дом.уч	Виховат.	+	+	+	+	-	-	-	-	-
Улезко М.П.	-	Виховат.	+	+	+	+	+	+	-	-	-
Венгражановська Ю.А.	Дом.уч	Виховат. (підг.кл)	+	+	+	+	+	+	-	-	-
Мау М.І.	Дом. наст.	Фр.м	+	+	+	+	-	-	-	-	-
Вельярд Е.П.	Дом.уч	Фр.м	-	+	+	+	+	+	-	-	-
Стефановська М.М.	Дом.уч	Виховат.	-	+	+	+	+	+	-	-	-
Попова О.І.	Дом.уч	Танці Фр.мова	-	+	+		-	+	+		
Антіпа С.І		Танці					+	+	-	-	
Щербина А.С.	Дом.уч.	Виховат.	-	-	-	-	+	-	-	-	-
Ходот Н.К.	Дом. наст.	Виховат.	-	-	-	-	+	+	-	-	-
Ковалевська В.Л.		Підг. Геогр.	-	-	-	-	-	+	+	+	+
Богушевич К.С.		Виховат.	-	-	-	-	-	+	+	+	+
Татіцева В.О.		Фр.мова	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Силич С.В.		Рос.мова	-	-	-	-	-	+	+	+	+
Николаевская Ю.А.		Ариф.	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Аушева О.М.		Фр.мова	-	-	-	-	-	+	+	+	+
Шульц О.І		Нім.мова	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Плющ К.Л		Нім.мова	-	-	-	-	-	-	+		
Сергеева А.Н.		Ручна пр.	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Томашевич Ю.В		танці								+	
Юркевич В.О.		музика								+	
Кронковська Н.Ф.		Геогр.	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Герасимова М.Т.		Підг.клас	-	-	-	-	-	+	+	+	+
Іваницька- Василенко М.І.		Підг.клас	-	-	-	-	-	-	+	-	-
Ковалевська А.Л.		Виховат.	-	-	-	-	-	-	+	+	+

Таблиця 1. (Продовження) Список особового складу Чернігівської жіночої гімназії станом на 1888 – 1914 рр. [1 -9].

	Прізвище, ім'я, по- батькові	Кваліфік . рівень	Предмет	1888	1890	1891	1892	1894	1896	1911	1914
	Шереметова В.Ю.		Виховат.	-	-	-	-	-	-	+	+
	Ієропес Н.Г.		Виховат.	-	-	-	-	-	-	+	+
	Силич А.В.		Виховат.	-	-	-	-	-	-	+	+
	Тіпякова Т.В.		Виховат.	-	-	-	-	-	-	+	-
	Половинко Є.Д.		Рос.мова	-	-	-	-	-	-	-	+
	Залеська С.І.		Рос.мова	-	-	-	-	-	-	-	+
	Прибитчикова Н.С.		Рос.мова	-	-	-	-	-	-	-	+
	Секалова О.С.		Педагог.	-	-	-	-	-	-	-	+
	Савицька О.А.		Нім.мова	-	-	-	-	-	-	-	+

	Євдокимова О.Р.		Танці	-	-	-	-	-	-	-	+
	Белевич-Станкевич М.М.		Підг. клас	-	-	-	-	-	-	-	+
	Добронизька А.М.		Виховат.	-	-	-	-	-	-	-	+
	Первенцева А.Ф.		Виховат.	-	-	-	-	-	-	-	+

Порівняння даних із таблиці 1 із даними з таблиці 2. Дозволяє перевірити та уточнити особисті дані домашніх учительок. Станом на 1897 р. тут працювало 11 учителів чоловічої статі та 14 жіночої – 8 учительок та 6 виховательок. Із 14 працюючих жінок домашніх наставниць було 2, домашніх учительок – 6. Із 14 працюючих 6 закінчили Чернігівську гімназію.

Таблиця 2. Список особового складу Чернігівської жіночої гімназії станом на 1897 р. [10, с.4-7].

	Прізвище, ім'я, по-батькові	Кваліфікаційний рівень	Предмет викладання	З якого часу працює	Загальний стаж	Працює у гімназії	Стаж роботи у гімназії
1	Адвокатова В.А.	Домашня наставниця	Рос. мова	1878	21	1878	21
2	Венгрженівська І.В.	Домашня учителька	Арифметика	1875	24	1895	4
3	Рклицька Ю.І.	Домашня учителька	Геогр.	1877	22	1877	22
4	Вельярд Е.П.	Домашня учителька	Фр. мова	1866	33	1866	33
5	Краунінг Е.А.	Домашня учителька	Нім. мова	1872	27	1872	27
6	Профен А.К.	Домашня учителька	Нім. мова	1872	27	1877	22

Таблиця 2. (Продовження). Список особового складу Чернігівської жіночої гімназії станом на 1897 р. [10, с.4-7].

	Прізвище, ім'я, по-батькові	Кваліфікаційний рівень	Предмет викладання	З якого часу працює	Загальний стаж	Працює у гімназії	Стаж роботи у гімназії
7	Ковалевська В.Л.	Домашня наставниця	Підготовчий клас	1895	4	1895	4

8	Лавровська К.І.	Немає даних	Ручна праця	1876	23	1876	23
9	Паррот А.Ф.	Домашня учителька	Вихователька	1881	18	1881	18
10	Улезко М.П.	Немає даних	Вихователька	1882	17	1882	17
11	Стефановська М.М.	Домашня учителька	Вихователька	1888	11	1888	11
12	Ковалевська А.Л.	Домашня наставниця	Вихователька	1897	2	1897	2
13	Богушевич К.С.	Домашня учителька	Вихователька	1895	4	1895	4
14	Сахновська С.І.	Немає даних	Учителька танців і гімнастики	1891	8	1891	8

Десять із 14 домашніх учительок мали стаж роботи більше 10 років. Понад 30 років працювала 1 учителька, від 5 до 10 років – 4 особи, від 10 до 20 років – 3 особи, від 20 до 30 років – 6 осіб. Серед 6 виховательок працювали від 2 до 8 років – 3 особи, від 10 – 20 років – 3 особи, тобто плинність кадрів була більшою. У списку 1911 р., складеному за календарем [8, с. 27-28] знаходиться прізвище Адвокатової В. А. (працювала з 1878 р., стаж не менше 33 р.), у списку 1914 р. – бачимо прізвища Стефановської М. М. (з 1888 р., стаж не менше 26 років), Богушевич К. С. (з 1895 р., стаж не менше 19 р.) , Ковалевської В. Л. (з 1895 р., стаж не менше 19 років) [9, с. 31-32].

Обидва наведені списки потребують подальшого дослідження.

Потреба в одержанні початкової педагогічної освіти спостерігалася серед учениць гімназій на початку ХХ ст. Чернігівська міська дума підтримала клопотання батьків про відкриття при гімназії Є. Д. Кузнецової VIII педагогічного класу, бо в восьми класах інших гімназій не вистачало місць. У своєму проханні батьки відзначали, що відсутність VIII класу та можливості одержати звання домашньої учительки обмежує перспективи дівчат продовжувати освіту та вступити на педагогічну роботу [21, арк. 2]. Попечитель Київського навчального округу відмовив у проханні, аргументуючи відсутністю можливості надати практичну підготовку [21, арк. 5].

Таким чином, зі створенням та поширенням жіночих гімназій відбувалася поступова фемінізація домашньої освіти. Дівчата одержали доступ до середньої освіти, а також початкової педагогічної, що було запорукою надання права працювати з дітьми.

Освітньо-організаторська діяльність домашніх учителів Чернігівщини відзначалася активністю. У м. Стародубі діяло приватне жіноче училище 2-го

розряду (1897 р.) Катерини Степанівни Грасевич. Домашня наставниця і учителька французької мови К. С. Грасевич закінчила Московський Катерининський інститут. У училищі навчалося 43 дівчинки. Її родичка, домашня учителька Марія Миколаївна Грасевич, викладала арифметику, німецьку мову та співи [10, с. 161]. Ще одне приватне училище 2-го розряду (з 1871 р.) утримувала у своєму будинку домашня учителька Олександра Кирилівна Ольденборієр зі своєю сестрою Анастасією Кирилівною Ольденборієр [10, с. 162].

Жіночі приватні училища у м. Суражі були представлені такими навчальними закладами: приватне жіноче училище 2-го розряду (з 1879 р.) утримувала домашня учителька О. Ф. Рубцова. Вона навчала 26 дівчаток разом із домашньою учителькою О. М. Єнько-Даровською [10, с. 192]. Приватне училище 2-го розряду для дітей обох статей (1893 р.) утримувала домашня учителька М. Ф. Радобильська-Губаревич. Із сестрою, Софією Францівною, також домашньою учителькою, вони навчали 6 хлопчиків і 19 дівчаток [10, с. 192].

Приватне жіноче училище 3-го розряду у посаді Клиньях утримувала домашня учителька Варвара Євдокимівна Рухлядко з 1886 р. навчалося 12 дівчаток [10, с. 199].

Висновки. Отримані результати дослідження свідчать про участь дворянства у поширенні освіти, що була обумовлена потребою цього стану у поліпшенні свого матеріального становища. Домашня освіта була невід'ємною частиною освітньої підготовки дворянства для вступу до навчальних закладів. Збіднілі дворяни самі виступали у ролі вчителів. У першій половині ХІХ ст. більшість серед домашніх учителів складали чоловіки, у другій половині ХІХ ст. цією справою стало активно займатися жіноцтво, виявляючи ініціативу у створенні приватних початкових шкіл. Початкова педагогічна освіта дозволяла жінкам обіймати посаду учительки у гімназії. Плинність кадрів серед жінок-учителів була низькою, у більшості був тривалий стаж роботи.

Список літератури. 1. *Календарь Черниговской губернии на 1888 г.* К. В. Корвин-Пиотровский. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1887. – 336 с.; 2. *Календарь Черниговской губернии на 1890 г.* Издание Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1889. – 269 с., IV; 3. *Календарь Черниговской губернии на 1891 г.* Издание черниговского губернского статистического комитета. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1890. – 317 с. V; 4. *Календарь Черниговской губернии на 1892 г.* Издание черниговского губернского статистического комитета. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1891. – 361 с. V; 5. *Календарь Черниговской губернии на 1893 г.* Издание черниговского губернского статистического комитета. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1892. – 338 с. VIII; 6. *Календарь Черниговской губернии на 1894 г.* Издание черниговского губернского статистического комитета. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1893. – 423 с. VIII; 7. *Календарь Черниговской губернии на 1896 г.* Издание черниговского губернского статистического комитета. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1895. – 536 с.; 8. *Календарь Черниговской губернии на 1911 г.* Издание черниговского губернского статистического комитета. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1910. – 376 с.; 9. *Календарь Черниговской губернии на 1914 г.* Издание черниговского

губернского статистического комитета. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1913. – 454 с.; **10.** *Киевсий учебный округ. Памятная книга Киевского учебного округа на 1899 г.* К.: Типо-литография Товарищества Н. Н. Кушнарев и К, 1899. – 210 с.; **11.** *Милорадович Г. А.* Аркадий Васильевич Кочубей. Некролог / Г. А. Милорадович. – СПб, типография В. С. Балашева, 1878. – 8 с.; **12.** *Милорадович Г. А.* Биографические очерки замечательных Милорадовичей / Г. А. Милорадович. – Чернигов, Б.и, 1857. – 32 с.; **13.** *Очерк из жизни старосветских помещиков. П. Л-вой.* Оттиск из журнала «Киевская старина». К.: Типография Имп. ун-та Св. Владимира. 1904. – 38 с.; **14.** *Черниговские губернаторы и вице-губернаторы.* Биобиблиографический справочник / Сост. Морозова А. В., Полетун Н. М., предисл., прилож. Морозова А. В. – Чернигов: РИК «Деснянська правда». – 2006. – 200 с.; **15.** *Держархів Чернігівської області.* – Ф.229. – Оп.1. – Од.зб.105. – 150 арк.; **16.** *Держархів Чернігівської області.* – Ф.229. – Оп.1. – Од.зб. 107. – 5 арк.; **17.** *Держархів Чернігівської області .* –Ф.229. –Оп.1. –Од.зб.90 – 5 арк.; **18.** *Держархів Чернігівської області.* – Ф.229. – Оп.1. – Од.зб.100 – 20 арк.; **19.** *Держархів Чернігівської області* – Ф.988. – Оп.1. – Од. зб.21.–31 арк.; **20.** *Держархів Чернігівської області.* – Ф.988. – Оп.1 – Од.зб.25. –10 арк.; **21.** *Держархів Чернігівської області.* – Ф.145. – Оп.1. – Од.зб.547.– 5 арк.

Bibliography (transliterated): **1.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1888 g.* K. V. Korvin-Piotrovskiy. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1887. Print. **2.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1890 g.* Izдание Chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1889. Print. **3.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1891 g.* Izдание chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1890. Print. **4.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1892 g.* Izдание chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1891. Print. **5.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1893 g.* Izдание chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1892. Print. **6.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1894 g.* Izдание chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1893. Print. **7.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1896 g.* Izдание chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1895. Print. **8.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1911 g.* Izдание chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1910. Print. **9.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1914 g.* Izдание chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1913. Print. **10.** *Kievsiy uchebnyiy okrug. Pamyatnaya kniga Kievskogo uchebnogo okruga na 1899 g.* Kyiv: Tipo-litografiya Tovarischestva N. N. Kushnarev i K, 1899. Print. **11.** *Miloradovich G. A. Arkadiy Vasilevich Kochubey. Nekrolog.* Sankt Pterburg: tipografiya V.S. Balasheva, 1878. Print. **12.** *Miloradovich G. A. Biograficheskie ocherki zamechatelnyih Miloradovichey.* Chernigov: B.i, 1857. Print. **13.** *Ocherk iz zhizni starosvetskih pomeschikov. P. L-voy.* Ottisk iz zhurnala «Kievskaya starina». Kyiv: Tipografiya Imp. un-ta Sv. Vladimira. 1904. Print. **14.** *Chernigovskie gubernatoryi i vitse-gubernatoryi.* Biobibliograficheskiy spravochnik. Sost. Morozova A. V., Poletun N. M., predisl., prilozh. Morozova A. V. Chernigov: RIK «Desnyanska pravda». 2006. Print. **15.** *DerzharhIv ChernIglvskoYi oblastI.* F.229. Op.1. Od.zb.105. 150 ark. **16.** *DerzharhIv ChernIglvskoYi oblastI.* F.229. Op.1. Od.zb. 107. 5 ark. **17.** *DerzharhIv ChernIglvskoYi oblastI .* F.229. Op.1. Od.zb.90. 5 ark. **18.** *DerzharhIv ChernIglvskoYi oblastI.* F.229. Op.1. Od.zb.100. 20 ark. **19.** *DerzharhIv ChernIglvskoYi oblastI.* F.988. Op.1. Od. zb.21. 31 ark. **20.** *DerzharhIv ChernIglvskoYi oblastI.* F.988. Op.1 Od.zb.25. 10 ark. **21.** *DerzharhIv ChernIglvskoYi oblastI.* F.145. Op.1. Od.zb.547. 5 ark.

Надійшла (received) 05.06.2015

УДК 37.018.1(477.51) «18/19»

Стан домашньої освіти на Чернігівщині у ХІХ - на початку ХХ ст. / Г. Г. Яковенко //
Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. - № 38 (1147). – С. 116-128. Бібліогр.: 21 назва. ISSN 2079-0813.

У статті розглядається стан розповсюдження домашньої освіти серед дворянства та інших верств населення; участь дворянства та представників інших станів у такого виду педагогічній діяльності; відомості про наявність домашньої освіти у окремих осіб, а також про учителів, що надавали освітні послуги. У статті розглядається професійна підготовка домашніх учителів у середніх навчальних закладах (переважно жіночих); освітньо-організаційна діяльність домашніх учителів по створенню початкових навчальних закладів.

Ключові слова: домашня освіта, домашні учителі, педагогіка, професія, Чернігівщина.

УДК 37.018.1(477.51) «18/19»

Состояние домашнего образования на Черниговщине в ХІХ - начале ХХ вв. /
Г. Г. Яковенко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. - № 38 (1147). – С. 116-128. Бібліогр.: 21 назва. ISSN 2079-0813.

В статті розглядається ступінь поширення домашнього освіти серед дворянства і інших прошарків населення; участь дворянства і представителів інших станів в такій педагогічній діяльності; дані про наявність домашнього освіти у окремих осіб, а також про вчителів, які надавали освітні послуги. В статті розглядається професійна підготовка домашніх вчителів в середніх навчальних закладах (переважно жіночих); освітньо-організаційна діяльність домашніх вчителів при створенні початкових навчальних закладів.

Ключові слова: домашнє освіта, домашні вчителі, педагогіка, професія, Чернігівщина.

The state of home education in Chernigiv region in the end of XIX-th – the beginning XX-th centuries / G. G. Yakovleva // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 38 (1147). – P. 116-128. – Bibliogr.: 21. – ISSN 2079-0813.

The article covers the establishment and development process of the a degree of distribution of home education among the nobility and other layers of population; a participation of the nobility and representatives of other states in such kind of pedagogical practice. The information about the presence of home education fat home individuals have, and also about teachers that rendered provided educational services. Professional preparation of home teachers is in secondary educational establishments (mainly woman); Educationally-organizational activity of home teachers on creation of primary educational establishments. Home education is an integral part of the educational training of the nobility for admission to educational institutions. Impoverished nobles themselves acted as teachers.

Key words: home education, the teachers, pedagogic, profession, Chernihiv region.

УДК (477) «19/20»

ХАРЧЕНКО А. В., канд. іст. наук, доцент, НТУ «ХПІ»

«ТОРГОВІ ВІЙНИ» В ЄВРЕЙСЬКІЙ ГРОМАДІ ХАРКОВА НАПРИКІНЦІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті автор досліджує історію відносин в середовищі єврейської громади Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. Формування громади відбувалося на тлі модернізації її традиційних інститутів. Центральна і місцева влада проводила дискримінаційну політику щодо єврейського населення. Вивчення взаємодії влади на різних рівнях дозволяє говорити про поєднання імперської та ліберальної моделі в підході до єврейської громади. Відносини в середовищі громади могли бути сповнені конфліктності, яка ставала підставою для взаємних звинувачень і пошуку підтримки влади.

Ключові слова: акультурація, єврейське населення, модернізація, селективна інтеграція, Харків.